

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРДА БУДДИЗМ: АДАБИЙ ВА ЛИНГВО-МАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР

СОДИҚОВ ҚОСИМЖОН

Филология фанлари доктори, профессор, ТошДШИ

Аннотация. Буддизм илк ўрта асрларда Шарқ халқларининг маданий юксалиши, диний-фалсафий фикрлар умумийлигини таъминлаб, Шарқ цивилизациясига унумли таъсир кўрсатган динлардан бири эди. Буддизм қадимги туркий халқларнинг ҳинд, тоҳар, хитой адабиётлари билан яқиндан танишувида имкон туғдириб берди. Таржима адабиёт гуркираб ривожланди; Шарқ тилларида яратилган будда мазмунли асарларнинг қадимги туркий версиялари яратилди.

Таянч сўз ва иборалар: буддизм, буддизм ва Қадимги Шарқ цивилизацияси, қадимги турк буддизми, турк-будда адабиёти, адабий алоқалар, будда фалсафаси, илк ўрта асрлар туркий адабий тили, турк-будда ёзма ёдгорликлари, туркий ёзувлар тарихи.

Аннотация. Великий шелковый путь стал мощным объединяющим началом в истории многочисленных народов Востока. Это проявилось не только в плане социально-экономического взаимодействия, но и в разнообразии культурного, философского взаимодействия, а также стимулировало широкое распространение древних религиозных учений, способствовало становлению и укреплению литературных взаимосвязей, обеспечило взаимодействие восточных языков этого региона. Благодаря Великому шелковому пути письменность и книжное дело этих народов получили мощный стимул к развитию. В частности, появились новые литературные жанры и стили, сформировалась лингвистическая терминология, расширились горизонты философских представлений этих народов, что дало толчок к дальнейшему развитию и обогащению восточной цивилизации.

Опорные слова и выражения: буддизм, буддизм и древневосточная цивилизация, древнетюркский буддизм, тюркско-буддийская литература, литературные связи, буддийская философия, раннесредневековый тюркский литературный язык, тюркско-буддийские письменные памятники, история тюркских письменностей.

Abstract: Buddhism has played a great role in the historical and cultural interrelations of the Central Asian people. Buddhism influenced not only the social development but also the spread of philosophical ideas. It served as a stimulus for the development of the eastern Renaissance. Concerning the spread of Buddhism, we shouldn't forget about the political, cultural and economic relations of the early Turkic peoples with the other peoples of the east along the Great Silk Road. In their religious and cultural relations the early Turks took Buddhism from Indians, Tokharians and Sogds. Subsequently Turkic peoples themselves exerted a great influence on the development of Buddhism. In this circular historical process early Turkic society played an important role.

Keywords and expressions: Buddhism, Buddhism and ancient western civilization, ancient Turkic Buddhism, Turkic-Buddhist literature, literary relationship, Buddhist philosophy, Turkic language of early middle ages, Turkic-Buddhist manuscripts, history of Turkic scripts.

Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, маданияти тарихида, фалсафий қарашлар, адабий алоқалар ва тилларнинг ўзаро таъсирида буддизмнинг ўрни катта бўлган. У илк ўрта асрларда улуслар бирлиги, уларнинг маданий юксалиши, диний-фалсафий фикрлар умумийлигини таъминлаб, Шарқ цивилизациясига унумли таъсир кўрсатган динлардан бири эди.

Буддизмнинг Ўрта Осиёга кириб келиши

Ўрта Осиё халқлари буддизмга мелоднинг илк юзийилликларида, кушонлар замонида ўта бошлаганлар¹. Айниқса, кушон-

лардан бўлмиш I Канишканинг подшоҳлиги даврида буддизмга кенг йўл очиб берилди. Ўша пайтда Кушон давлатининг чегаралари кенгайди: ушбу давлат бир ёғи Шимолий Ҳиндистондан тортиб, ҳозирги Афғонистон ерлари, Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистоннинг айрим ҳудудларини қамраб эди. Ёзма манбаларда қайд этилишига кўра, Ўрта Осиёда Кеш, Суғд ўлкасидан Чочга қадар ерлар айнаи подшоҳликка қараган. Чегаралари кенгайган паллада Фарғона ҳам унинг тасарруфида бўлганлигини тасдиқловчи далиллар бор².

Кейинги юзийилликларда ҳам Ўрта Осиёда буддизмнинг мавқеи ва таъсири юқори

¹ Қаралсин: Б. Г. Гафуров. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Книга первая. – Душанбе, 1989. – С. 214–217; Genel Türk Tarihi. 2. – Ankara, 2002. – S. 399.

² Б. Г. Гафуров. Кўрсатилган асар. 188–191-б.

эди. У қадимги Тоҳаристонда ҳам кенг ёйилган. Араблар истилоси арафасида Ўрта Осиёга сафар қилган Шарқ сайёҳлари ёзиб қолдирган манбалар бу хусусда яхши ва қизиқарли маълумот беради.

Бу жиҳатдан 629–645 йиллар давомида Ҳиндистонга сафар қилган хитой роҳиби ва таниқли буддашунос Сюань-цзан кечмишига бағишланган асарда келтирилган маълумотлар ўта аҳамиятли. Чунки сайёҳнинг сафар йўли Ўрта Осиё орқали ўтади. Саёхатномада бу ўлкалар географияси, шаҳарлари, халқи, диний қарашлари, урф-одатлари яхши ёритилган¹.

726 йили Ўрта Осиёга сафар қилган хитойлик сайёҳ Хой Чао ўз эсдалигида Тоҳаристон ўлкаларидаги (жумладан, Хутталон ва Вахан ўлкалари) халқларнинг динига тўхталиб: “Подшоҳ, уламолар ва халқи буддизмнинг хинаяна мазҳабига эътиқод қилади, бу юртда ибодатхоналар ва роҳиблар жуда кўп”, – деб ёзган эди². Сайёҳ бу юртнинг халқи тўғрисида ҳам яхши маълумот берган. Унинг таъкидлашига қараганда, бу юртнинг ҳукумдори (ябғуси) – турк қавмларидан, мамлакат халқининг ярми – “ху”лар, ярми маҳаллий халқ, иккинчи ярми – турклардир. Юрт араблар қўлида. Халқининг бир қисми тоҳарча, бир қисми туркча, қолгани маҳаллий тилда сўзлашади³.

Араб истилоси арафасида Самарқанд ва Бухородаги буддизмнинг аҳволи ҳақида бир оз ўйлаб хулоса чиқариш керакка ўхшайди. Чунки манбалар бу хусусда икки хил, бир-бирига унчалик мос келмайдиган маълумотларни беради. Чунончи, тарихчи Наршахийнинг ёзишича, буддизм гуллаган бир кезде Бухоро, Самарқанд сингари шаҳарлар будда ҳайкалтарошлигининг марказига айланган эди⁴. Тарихчи Хой Чаонинг ёзишича эса, Суғдда асосан зардуштийлик кенг ёйилган, фақат Самарқандда будда ибодатхонаси бўлган, холос⁵.

Биринчи ва Иккинчи кўк турк хоқонликлари даврида асосан тангриканлик инончи кенг ёйилган. Шунга қарамай, хоқонликнинг ғарбий ва жанубий ўлкаларида буддизм ҳам амал қилар эди. Қизиги шундаки, баъзи турк хоқонларининг ўзлари тангриканликка сиғинсалар-да, буддизмга кенг йўл очиб бериб, унинг ёйилуви-га монелик қилмадилар. Уйғур хоқонлик ва давлатларида эса буддизм ва монийлик туркларнинг бош динига айланди.

Олимларнинг ёзишига қараганда, буддизм Хитойга мелодий II асрда, орадан икки аср ўтгач, Кореяга, Японияга эса VI асрда кириб борди⁶. Шундай қилиб, буддизм илк ўрта асрлардаёқ Шарқнинг кенг ёйилган йирик ва қудратли динларидан бирига айланиб улгурган эди.

Буюк ипак йўли ва буддизмнинг ёйилиши

Буддизмнинг Осиё мамлакатлари бўйлаб ёйилиши ва унинг йирик бир динга айланишида Буюк ипак йўлининг таъсири катта. Буддизмнинг Ўрта Осиёга кириб келиши унинг кейинги тақомилига кенг йўл очиб берганлигини алоҳида таъкидламоқ керак. Муҳими, Буюк ипак йўлида кечган савдо-иқтисодий, маданий алоқалар туфайли буддизм кенг тараққиёт йўлига тушиб олди. Уларнинг таъсирида буддизм Шарқнинг йирик динларидан бирига айланди⁷.

Фанда буддизмнинг Осиё бўйлаб ёйилиши ва унинг дунё динига айланиш тарихи хусусида бир-бирига тесқари бўлган икки хил қараш бор. Биринчисига кўра, буддизм қадимги Ҳиндистонда шаклланган, кейинроқ Хитойга ўтган ва Хитой орқали Осиёнинг бошқа мамлакатларига ёйилган, дейи-

¹ Л. Ю. Тугушева. Уйғурская версия биографии Сюань-цзана. – М., 1991. – С. 4–7.

² Б. Г. Гафуров. Кўрсатилган асар. 288-б.

³ Ўша жойда.

⁴ Z. Kitapçı. Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler. – Konya, 1994. – S. 60–62.

⁵ Б. Г. Гафуров. Кўрсатилган асар. 314-б.

⁶ Қаралсин: D.E. Malcolm. Great World Religions: Buddhism. The Great Courses. Boston University, 2003. – P. 2, 45–50.

⁷ К. Садыков. Роль буддизма в историко-культурных взаимосвязях древних тюрков с соседними восточными народами. // Вестник Челябинского государственного университета. Выпуск 7. 23/2007. – С. 96–99; Его же. К проблеме распространения буддизма. / The history of spreading Buddhism. The 7th International Conference on Korean Studies Central Asian Association for Korean Studies (CAAKS). – Tashkent, July 4–5, 2007. – P. 232–237.

лади. Бу қараш кўп жиҳатдан ўзини оқламайди чоғи. Бунинг сабаби, илк ўрта асрларда, ҳатто милoddан олдинги юзийилликларда ҳам Ҳиндистоннинг Хитой билан эмас, Ўрта Осиё мамлакатлари билан маданий борди-келди, савдо-сотиқ муносабатлари анча изга қўйилган эди. Масаланинг иккинчи томони ҳам бор: буддизм ерли халқларга ўзаро босқинлар ёки қудратли давлатларнинг зўрма-зўраки сиёсати, тазйиқи туфайли қабул қилдирилгани йўқ, балки тинч йўл билан ёйилган. Савдо йўлларида олиб борилган турли миссионерлик ҳаракатлари, Шарқ халқларининг ижтимоий-маданий алоқалари туфайли бир ердан бошқасига ўтган. Аёнки, ўзаро маданий муносабатлар, савдо-сотиқ алоқалари тоғ йўлларига қараганда, аҳоли зич яшайдиган ерлар, текис воҳалар бўйлаб осонроқ ёйилади. Янада муҳими, илк ўрта асрларда Хитойдан ғарбий мамлакатларга, хусусан, Ҳиндистонга бориладиган йўл Ўрта Осиёдан ўтган.

Буддизмнинг Осиё мамлакатлари бўйлаб ёйилувида Буюк ипак йўлининг таъсири кучли бўлган. Буддизмнинг катта йўли Ўрта Осиёдан бошланади. Ўрта Осиёга кириб келиши унинг кейинги улкан тараққиётига туртки бўлиб хизмат қилди. Аҳамиятлиси, ушбу тарихий жараён буддизмнинг Буюк ипак йўлига чиқиб олишига имконият туғдириб берди. Буддизм ипак йўли орқали ҳаракатланиб, Шарқнинг йирик ва кенг ёйилган динларидан бирига айланиб олди.

Буддизм Буюк ипак йўли орқали Ўрта Осиёдан Шарқий Туркистонга, сўнгра Хитойга кириб борди. У ердан эса Осиёнинг бошқа элларига ёйилди. Буддизмнинг кейинги такомилида унинг илкин ҳаракатлари, Ўрта Осиё орқали катта бир оқимга тушиб олгани сезилиб туради. Қадимги хитой, корейс ва япон буддизмининг айрим қирралари қадимги турк буддизмига ўхшаб кетишининг сабабларидан бири ҳам шундан бўлса, ажабмас. Буддизм бир ўлкадан иккинчи ўлкага ўтар экан, янги жамоага аввалги жамоанинг айрим маданий анъаналарини, унинг диний-фалсафий қарашларини ҳам қўшиб олиб ўтган.

Маълумки, махаяна буддизмига Ҳиндистонда асос солинган эди. Лекин у Ўрта Осиё тупроқларида ўзининг янгича амалий татбиқини топди; ерли халқ орасида унинг қай жи-

ҳатларини қўллаш мумкину, қай жиҳатига ислоҳ киритиш кераклиги шу ерда аён бўлиб, синовдан ўтди. Буддизм ўзининг цивилизация қаловини шу тупроқдан топди. Бу ерларда махаяна буддизмининг ерли халқлар андоза олиши мумкин бўлган қолип ишлаб чиқилди. Ушбу қолип кейинчалик буддизмни қабул қилган Осиёнинг бошқа халқлари учун ҳам ўрнак бўлиб хизмат қилди. Буюк ипак йўлида яшовчи халқлар унинг асосида ўз эътиқодларини яратдилар. Шу йўсин буддизм Буюк ипак йўли халқларини бир-бири билан боғлаб турди; Шарқ халқлари ўртасида кечган маданий анъаналар, диний-фалсафий қарашлар бирлигини таъминлаб берди.

Буддизм Ўрта ва Марказий Осиёга тарқалган чоғларда бу ердаги халқларнинг, хусусан, туркий халқларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида кескин бурилиш ясаганлиги ёзма манбалар, археологик топилмалар ва бошқа моддий маданият ёдгорликларидан аён. Қадимги туркларнинг илк тангриканлик инончидан сўнг кенг амал қилган ва ўтмишда исломга қадар теран из қолдирган динлардан бири ҳам буддизм бўлди.

Қадимги туркларда буддизмнинг махаяна мазҳаби амал қилган. Уни туркий ёзма ёдгорликларда *uluğ kölünü* (яъни, “улуғ тариқат”) ёки *taḥayan* (<санскр. *taḥāyāna*) деб аталган. Хинаяна мазҳабини *kičig kölünü* (яъни, “кичик тариқат”) дейилган. Буддизмнинг бу мазҳаби илк даврларда Тоҳаристоннинг айрим ўлкаларидагина ёйилган, холос.

Махаяна буддизми қадимги туркларнинг ҳаёт тарзи, миллий анъаналари, этнографияси ва маданияти, фалсафий қарашларига мослашган тариқат эди.

Ёзув маданияти ва китобат санъати

Ҳозирга қадар сақланган ёзма ёдгорликларга қараганда, буддизм муҳотида туркий халқлар кўк турк, қадимги уйғур ва браҳма ёзувларидан фойдаланганлар. Шулар ичида кенг ёйилгани ва шуҳрат қозонгани ҳозирда “уйғур хати” номи билан юритилаётган қадимги туркий ёзувдир. Сабаби, бу ёзувнинг тарихи узоқ ва кўлами ҳам кенг¹.

¹ Содиков Қ. Уйғур ёзуви тарихи (манбашунослик ва китобат тарихи масалалари). – Т., 1997.

Брахма ёзуви туркий мухитга бевосита буддизм билан бирга кириб ўзлашган. Лекин брахма ёзувли туркий ёдгорликлар унчалик кўп эмас. Шунинг ўзиёқ, кўхна хинд ёзувининг Ўрта Осиёдаги диапозони чекланганидан далолот беради. Афтидан, брахма хати торроқ доирада, айтиш мумкинки, туркий мухитда илк ўрта асрлардагина амал қилган кўринади. Бу ёзув турк-будда жамоаларида тез унутилган.

Буддизм даврида эски ёзув ва эпиграфика анъанаси таъсирида кўк турк (бошқача айтганда, туркий рун, урхун-енисей) ёзуви ҳам ишлатилган. Бу ёзувда битилган уйғур хоқонлиги даврига тегишли айрим эпиграфик матнлар бор.

Буддизм даври китобат санъати туркий халқлар маданияти тарихида чуқур из қолдирди. Буддизм даврида яратилган китоблар бир неча хил: улар алоҳида варақ, ўрамли қоғоз, дафтар, жилдланган китоб ва потхи шаклида.

Китобат санъатида ўзининг тайёрланиш усули ва кўриниши билан потхи китоб тури алоҳида ажралиб туради. Бундай китоб тури, даставвал, қадимги Ҳиндистонда кашф этилган. Абу Райхон Беруний ўзининг “Ҳиндисон” асарида хинд маданияти ва китобат санъати тўғрисида сўз юритиб, ана шу китоб тури ҳақида ҳам маълумот бериб ўтган. Потхи китоб бурунги тибет маданиятида ҳам шуҳрат қозongan, аммо хитой китобатчилигида йўқ. Шунинг учун бўлса керак, олимлар бундай китоб тури туркларга Тибетдан келган деб қарайдилар. Шундайми ёки тўғридан-тўғри хиндлардан келганми, нима бўлганда ҳам, у турк дунёсига буддизмнинг муқаддас таълимоти, маданияти ва санъати, будда ёзма ёдгорликлари билан биргаликда кириб келгани аниқ.

Қадимги хиндлар бундай китобни тайёрлашда ашё сифатида пальма япроқларидан фойдаланган. Муҳими шундаки, турклар потхи китоб турини ўзлаштиргач, ўз шароити ва географик имкониятидан келиб чиққан ҳолда, пальма япроқлари ўрнига қоғоздан фойдалана бошлади. Бу ишда қоғоз уларга жуда қўл келди.

Будда китобат санъатида потхи анъанаси узоқ асрлар давом этди. Кейинги кезларда китоб тайёрлашнинг янги-янги усуллари ўй-

лаб топилганига қарамай, турк-будда жамоалари, ҳатто XVII асрда ҳам потхига тез-тез мурожаат қилиб турганлар. Чунки уларда будда асарларига ҳурмат-эҳтиром ўта кучли бўлиб, диний асарларда классик тил анъаналари билан бир қаторда, қадимги китоб шаклини ҳам сақлаб қолиш муҳим эди.

Потхи китобни тайёрлаш учун аввал унга керакли бўлган бир хил бичимли қоғозлар қирқиб олинган. Сўнг варақлар ўртасига, уларнинг ҳар икки ёғидан симметрик ҳолда доирачалар чизиб чиқилган. Матн ўнгдан чапга қараб битилган. Хат бир бошдан ёзиб тушилиб, ҳалиги доирачаларга келганда, уларнинг ичи бўш қолдирилган. Варақнинг терс бетидаги матн ҳам худди шундай битилган. Қўлёзма тўлиқ қўлдан чиққач, ичи бўш қолган доирачаларнинг қоқ ўртасидан тешиб чиқилган. Матн битилган варақларни дасталаб туриб, уларнинг тешигидан ипга тизилган. Сўнгра қоғоз бичимидаги икки-та пайраха олиб, тахлоглиқ қоғознинг икки ёғидан қопланган ва тешикдан ўтказилган тизимчаси унга тугиб қўйилган. Ўз навбатида, бу пайраҳалар мукова вазифасини ҳам ўтаган ва китобни яхши сақлаш имконини берган. Китобни ўқиш керак бўлганда, тизимчасидан бўшатилиб, ўқиб бўлгач, яна тугиб қўйилаверган.

Потхи китобнинг варақлари *patar* деб аталган. Бу сўз санскритча *pattra* сўзидан олинган бўлиб, улар пальма япроқлари ва варақни шундай атаганлар. Туркий тилда бу сўз ўзининг иккинчи – “китоб варағи” маъносида қўлланган.

Ҳар қайси варақнинг бош қисмига асар бўлими ва ушбу бўлимнинг тартиб кўрсаткичи ёзиб чиқилган. Масалан, “Майтри билан учрашув китоби”нинг қўлёзмасида китоб бетлари шундай кўрсатилган: *Yükünç, altı patar* (Юкунч, яъни тангрига алқов бўлими, олтинчи варақ); *Yükünç, yeti patar* (Юкунч бўлими, еттинчи варақ); *Baştinqi ülüş, on patar* (Аввалги бўлим, ўнинчи варақ); *Baştinqi ülüş, dört yigirmi patar* (Аввалги бўлим, ўн тўрттинчи варақ) ва б. Бир бўлим тугагач, кейинги бўлимдан бошлаб тартиб кўрсаткичи ҳам янгиланади. Ушбу кўрсаткичлар, ўз навбати-

да, пойгир (погинация, яъни варақнинг кетма-кетлигини кўрсатувчи белги) вазифасини ўтаган ва китоб варақларини тартибли сақлаш имконини берган.

Баъзи қўлёзмаларда варақ кўрсаткичидан олдин асарнинг оти ҳам ёзиб кетилган. Масалан, “Абитаки” сутрасида варақларнинг тепа қисмига асар бўлими ва варақлар тартиби билан бирга, асарнинг оти ҳам кўрсатиб кетилган: *Abitaki, ičünč, säkiz qırq* – *Абитаки, учинчи (бўлим), ўттиз саккиз; Abitaki, ičünč, toquz qırq* – *Абитаки, учинчи (бўлим), ўттиз тўққиз; Abitaki, ičünč, qırq* – *Абитаки, учинчи (бўлим), қирқ сингари*¹.

Потхи китоблардаги тартиб кўрсаткичининг бундай эканлиги бежиз эмас. Сабаби, будда китоблари жамоа орасида тўлиқ шаклда ҳам, бўлимлари айрим-айрим ҳолда ҳам ёйилган эди. Чамаси, айрим буддистлар асарнинг керакли бўлимини ўзлари учун кўчириб олиб, ундан фойдаланганлар. Шарқ матннавислигида шунга ўхшаш ҳодисани монийлик даври тавбаномадуоларида ёки ислом муҳитида яратилган “Ҳафтияк”да ҳам кузатиш мумкин.

Будда китобатчилигида саҳифаларга безаклар бериш, миниатюралар ишлаш у қадар авж олган эмас. Манбалар орасида роҳибларнинг суратлари ёки турли безаклар ишланган қўлёзмалар ҳам бор. Лекин улар ислом даври Ўрта Осиё миниатюра санъати-га, қўлёзмаларга ишланган безакларга тенглаша олмайди. Буддизм даври китобат санъатининг ўзига яраша сири бор. Китобларни синчиклаб кузатган кишигина бунинг англаб етади. Қўлёзма китоблар кўркини, аввало, матннинг хат услуби таъминлаган. Ёзувнинг кўрки, айрим ўринларнинг турли сиёҳларда ажратиб берилгани, ҳатто саҳифа ўртасига чизилган бир, баъзан икки халқали доирачалар ҳам китобни безаб туради.

Буддизм даврида уйғур ёзувининг бир неча хил хат услуби амал қилган. Йирик зодагонлар

томонидан буюртма бериб битилган қўлёзмалар, буддизмнинг муқаддас китоблари кўпинча ёзувнинг ўзига яраша классик бир услубида, китобий хатда кўчирилган эди. Бундай матнни битишда учи йирик йўнилган қамиш қаламдан фойдаланилган бўлиб, битгучидан ўта кучли маҳорат талаб қилади.

Кундалик битиглар, кишилар ўртасидаги ёзишмалар, айниқса, иш қоғозлари, расмий ҳужжатларни битишда ёзувнинг югурик хати (курсивли тури) танланган. Бундай хатлар учли қалам билан ёзилган.

Буддизм тушунча ва қарашларига кўра, ўлганлар хотирасига атаб диний китоблар кўчиртириш ўта савобли иш саналган. Муқаддас китоблар хонлар, беклар, йирик зодагонларнинг буюртмаси бўйича кўчиртирилган эди. Бахшилар (хаттотлар) уларни кўчиришда ўзининг бор маҳоратини ишга солган.

Ўша даврларда “китоб”ни *bitig* деб аталган. Яна бу сўзнинг “ёзув; хат” маънолари ҳам бор; у *biti-*, яъни “ёзмок; битмак” феълидан ясалган. Хат битувчи котиб, хаттотни *bitigči, ilimğa, baqši~baxši* дейилган. Булардан *baqši~baxši* сўзининг илкин маъноси “устоз, муаллим”, кейинчалик хат битувчи котибларни ҳам шундай аташган. Ўрта асрларда, хусусан, темурийлар замонида эски уйғур хатида битувчи котиблар *baxši* дейилган. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ҳам бор: у “достон айтувчи, достончи”ни англатади. Айрим ўзбек шеваларида фолбин ҳам *baxši* деб аталади.

Буддизм даврида таълим тизимининг ривожланиши, омманинг билим ўрганиш, будда таълимотини эгаллашга бўлган эҳтиёжи ўқувчиларни қўлёзма китоблар билан таъминлашни қийинлаштириб қўйди. Бунинг оқибатида китоб яратишнинг янги бир усули ўйлаб топилди. Бу кашфиёт китоб яратишнинг ксилография усулидир. Бунга кўра, матн бошлаб тахта бетига ёзиб олинган, сўнг ундан қоғозга нусха олиб, китоб яратилган. Китоб яратишнинг қадимги ксилография усули кейинчалик улуғ кашфиётларга сабаб бўлди: у Европага бориб литография, ундан эса типография усулигача бўлган тараққиёт

¹ *Қаралсин:* Сутра общины белого лотоса. Тюркская версия. Факсимиле рукописи. Транскрипция текста. Перевод с раннесредневекового тюркского языка, предисловие, примечания, указатель слов Тугушевой Л. Ю. – М., 2008. – С. 35–36, 70–71.

жараёнини босиб ўтди. Қўлёзма фондларда буддизм давридан қолган ксилография усулида яратилган китоблар ҳам бор.

Қадимги турк-будда адабиёти

Буддизм даври туркий адабиёти ўз хусусиятлари, йўналиши, жанрлар типологияси билан бошқа даврлардаги адабиёт, хусусан, ўзидан илгарироқ яратилган кўк турк ёзма адабиётидан ажралиб туради. Бу даврда туркий адабиётнинг мазмуни, образлар тизими ҳам ўзгарди. Кўк турк адабиётидаги алплар, халқ миллий қахрамонларини улуғловчи битиглар, халқ эпосларининг ўрнини будда мазмунли асарлар эгаллади.

Қадимги турк бадиий адабиётида буддизм қарашлари, фалсафий таълимотини куйловчи шоир ва ёзувчилар етишиб чиқди. Сингку Сели (~Шингку Шели) тудунг, Ки-Ки, Пиратя Шири, Асиғ тудунг, Чисуя тудунг, Қалим Кейши будда муҳитида ижод қилган ана шундай турк ижодкорларидан эди¹.

Буддизм қадимги туркий халқларнинг ҳинд, тоҳар, хитой адабиётлари билан яқиндан танишувиға имкон туғдириб берди. Таржима адабиёт гуркираб ривожланди. Шарқ тилларида яратилган будда мазмунли асарларнинг қадимги туркий версиялари яратила бошлади.

Бадиий жанрлар типологиясида ҳам катта ўзгаришлар юз берди. Турк адабиёти янги жанрлар билан бойиди. Жумладан, шеърятда қадимги *küg*, *taqšut~tağšut*, *qoşuq~qoşuğ*, *yür~ir* билан бир қаторда, ҳинд адабиёти таъсирида *šlok* (<санскр. *śloka*), *padak* (<санскр. *pāḍaka*), *kārānt* (<санскр. *grantha*) сингари шеър турлари ҳам шаклланди².

Буддизм даври турк адабиётида насрий жанрлар типологиясида ҳам ўзгаришлар юз берди; будда қонунлари, ақоид, таълимоти акс этган асарлар шуҳрат қозонди. Туркий адабиёт тарихида диний қонунларни баён этувчи йирик воқеабанд асарлар, диний-фалсафий қиссалар илк бор буддизм даврида яратилган. Нўм битиглар (сутралар) Шарқ

адабиётлари ўртасида кечган алоқалар таъсирида юзага келган ана шундай адабий турлардандир. Туркий қиссачиликнинг генезиси ўша замонларга бориб тақалади.

Бундай асарлар *nom* ёки *nom bitig* деб юритилган (*nom* атамаси суғдча *nwm*, яъни “дин қонуни; диний таълимот” сўзидан олинган; *nom bitig* – “ақоид китоби” маъносини билдиради). Будда диний адабиётида сутралар (қадимги туркий тилдаги аталиши *sudur~sutur*), шастарлар (манбалардаги шакли *šastir~šastar*) кенг ёйилди. *Sudur* (<санскр. *sūtra*) – сутра, Будданинг насиҳат ва кўрсатмаларидан иборат; *šastar* (<санскр. *śāstra*) – сутранинг тафсири, трактатдир. Буни *šastar bitig* ҳам дейилган.

Турк адабиётида улуғ роҳибларнинг кечмишини, муқаддас қадамжоларга уюштирган зиёратларини акс эттирувчи мемуарлар яратилди. Булар турк-будда адабиётида *kavi nom bitig* деб аталган. *Kavi* (<санскр. *kāvya*) – “эпос, эпик асар” деган маънони беради. Будда афсона-ривоятлари кенг тарқалди. Улар *purani* (<санскр. *purāṇa*) деб аталган.

Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда буддизмнинг ёйилиши Шарқ халқларининг маданий ва адабий алоқалари, Шарқ тилларининг ўзаро таъсирини таъминлаб берди. Ушбу ижтимоий-тарихий, маданий жараён таржимашунослик соҳасида ҳам катта бурилиш ясади. Кўплаб будда ёдгорликлари Шарқ тилларидан қадимги туркий тилга таржима қилина бошлади. Будда асарлари аввалига санскритчадан, кейинчалик уларнинг тоҳарча, суғдча ва хитой тилларидаги варсияларидан ўгирилган³. Шу вазият тақозоси билан ўқимишли турк кишилари орасидан буддашунослар, Қадимги Шарқ тилларининг билимдонлари, таниқли шарқшунослар етишиб чиқди. Партанаракшит Карнаважики, Сингку Сели тудунг ўша замонда шуҳрат топган ана шундай буддашунос ва таржимонлардан эди.

Таржимон ва олим Партанаракшит Карнаважики – VIII асрда яшаб ўтган ижодкор. У тоҳар тилидан (“Майтри билан учрашув китоби” (“Maytri simit nom bitig”))ни таржима қилган.

¹ Arat R. R. Eski Türk Siiri. – Ankara, 1991. – S. 21–22.

² Ўша асар. 19–20-б.

³ Содиков Қ. Қадимги турк фалсафаси. – Т., 2008. 65–69-б.

Сингқу Сели тудунг эса Х асрда яшаган. У хитой тилидан “Олтин тусли ёруғ” (“Altun önlüg yaruq” = “Suvamaprabhāsa sūtra”), “Сюань-цзан кечмиши” (“Tsi-in-čün kavi nom bitig”) ҳамда “Вужуд ва кўнглини англаш китоби” (“Et-özüg könlüg körmäk atliḡ nom bitig”) асарларини қадимги туркий тилга таржима қилган¹.

Қизиғи шундаки, Сингқу Сели таржималарини асарларнинг асл версияларига чоғиштириб кўрган олимлар улар хитойча матнлардан сўзма-сўз ўгирилмаганини аниқлаганлар. Таъкидлаш жоизки, ушбу таржималарнинг қай бирини олманг, улар оддий асарлар эмас. Таржимоннинг кучли билим эгаси экани, туркий тил имкониятларидан усталик билан фойдалана олгани, қолаверса, унинг истеъдодли сўз устаси, шоир ва ёзувчи бўлганидан далолат беради. Матнлар услуби юксак баҳоғат даражасида. Англашиладики, таржимон турк ўқувчисига будда ғояларини чуқурроқ сингдириш, матнларни ўқишли қилиш мақсадида асарларнинг ғояси ва мазмунини сақлаган ҳолда, фикрни турклар тасаввурига тўғри келадиган тушунчалар билан берган. Диний-фалсафий атамалар ҳам, матннинг баён услуби, бадиий-таъвирий воситалар ҳам – бари шунга бўйсунди. Сингқу Сели уларни қайта ишлаб, мустақил асар даражасига кўтарган. Шунинг учун ҳам турк-будда асарларини бадиий таржималар деб эмас, балки қадимги турк ёзма адабиётининг сара намуналари сифатида қарамоғимиз керак.

Туркий тилда буддизм атамалари тизимининг шаклланиши

Буддизм даврида қадимги турк ва Шарқ тилларининг ўзаро муносабатлари авж олди. Шарқ тилларининг ўзаро алоқалари, диний-фалсафий қарашлар, маданият, бадиий адабиётда кечган жараёнлар қадимги туркий тил луғат таркибининг янги атамалар билан бойишига олиб келди. Санскрит тилидан диний ва фалсафий тушунчаларни англатувчи сўзлар, буддизм санъати, маданияти, маъриф, адабиётшунослик ва фаннинг айрим соҳаларига тегишли атамалар туркий тилга

ўзлаша бошлади. Тилшуносликда, дин ва фалсафа соҳасида янги атамалар яратилди. Шу билан бир қаторда, луғат таркибидаги сўзларнинг айримлари будда тушунча ва тасаввурларини ҳам ифода эта бошлади. Бир сўз билан айтганда, бу даврда туркий адабий тилида будда таълимотига оид бутун бошли атамалар тизими яратилди. Илк ўрта асрларда кечган ушбу ижтимоий, лингво-маданий жараённинг бари қадимги туркий будда ёзма ёдгорликларда ўз изини қолдирган.

Чет тиллардан сўз ўзлашувида таржима адабиётнинг ҳам таъсири кучли бўлди. Тоҳар, суғд, хитой тилларидан ўгирилган диний-фалсафий асарларда санскритча лексик қатлам билан бир қаторда, ўша тиллардан ўзлашган сўзлар ҳам анчагина бор.

Ўша давр тилшунослигида чет тиллардан сўз ўзлаштириш, туркий тилнинг ички имкониятларидан фойдаланган ҳолда янги атамалар ясаш ҳамда тилда бор сўзларни янги маънода қўллаш усуллари пухта ишлаб чиқилган эди.

Қадимги туркий ёзма адабий тилида чет тиллардан сўз ўзлаштириш ва янгиларини ясаш принциплари қуйидагича:

Муайян сўз асл тилда қандай бўлса, ўшандайлигича ўзлаштирилган, лекин талаффузи туркий тилга мосланган. Бундай атамалар ўзлашган қатламнинг йирик бир қисмини ташкил этади. Масалан, *nirvan* (<санскр. *nirvāṇa*) сўзи будда таълимотида мутлақ сокинлик, нирвана; *maḡastv* (<санскр. *mahāsattva*) – олижаноб, бошқа жонзотларга чин йўлни кўрсатувчи; *bodisatv* (<санскр. *bodhisattva*) – бодхисаттва.

Чет сўзларга туркий кўшимчалар қўшиш билан ҳам янги атама ясалган. Масалан, *nomčī* – будда қонунларининг билимдони, қонунларни йўрувчи, маъносини айтиб берувчи уламо. Бу ўринда ўзлашган *nom* сўзига туркий *-čī* кўшимчасини қўшиш билан янги атама ясалган. Бу сўз бошқа шаклларда ҳам ишлатилган. Жумладан, қонунлардан сабоқ берувчи устоз, уламони *nomčī ačarī-nomčī baxšī* ҳам дейилган. Бу ерда *ačarī* (<санскр. *ācārya*) “ўқитувчи, устоз” маъносида.

Будда матнларида баъзи иборалар, диннинг асосини белгиловчи тушунчалар (формулярлар)

¹ Ўша жойда.

хам туркийга ўғирилмай, асл ҳолида, ўша тилда қандай бўлса, ўшандайлигича, лекин туркий таллаффузга мослаб ишлатилган. Бунга турк-будда матнларида қўлланган *Namo but. Namо darm. Namо sarj* жумлаларини мисол келтириш мумкин. Бу формуляр буддизмнинг триадаси, яъни уч жавоҳирига – Будда, будда қонунлари ва будда жамоасига таъзимни англатади (<санскр. *Namo Buddhāya. Namо dharmāya. Namо samg-hāya*)¹. Будда адабиётидаги нўм битигларнинг бўлимлари, одатда, шу жумлалар билан бошланиб, шу жумлалар билан тугалланган.

Туркча буддавий матнларда тоҳарча, суғдча, қадимги хитойча атамалар ҳам кўп учрайди. Бунинг сабабларидан бири будда асарларининг ўша тиллардан таржима қилинганлиги бўлса, иккинчиси, қадимги турклар билан ўша халқлар орасида кечган яқин муносабатлар, адабий алоқалар ва Шарқ тилларининг ўзаро таъсиридир. Масалан, *Azrua* (<суғдча *'zrv*) – браҳма динининг яратувчиси, Зервана (=санскр. *Brahma*). Ёки: *Xormuzta* (<суғдча *'xwrmzt'*) – илоҳ, тангрининг оти, Хўрмузд (=Indra). Аслида бу сўз моний диний қарашлари асосида шаклланган. Кейинчалик турк-буддистлар уни ўзлаштириб, ўз тушунчаларидаги “илоҳ” маъносида қўллай бошлаганлар.

Эски турклар Буддани *Burqan~Burxan* деганлар. Бу сўз туркий матнларда “Будда”, “будда дини”, “бут” англамларида келади. Ушбу сўз Ўрта Осиёдаги буддизм чоғларидан қолган баъзи жой отларининг таркибида ҳозир ҳам учраб туради. Масалан, Қозғистоннинг Талдикўрғон ўлкасида *Burxanbulaq* деган жой бор. *Burxanbulaq* улкан бир шаршаранинг отидир. Бу сўз таркибидаги *Burxan* – “Будда”ни англатади. *Burxanbulaq* – “Будданинг муқаддас суви, шаршараси” демак. Бу шаршара ҳозир ҳам оқиб турибди.

Матн тузиш анъанаси билан боғлиқ яна бир жиҳат. Шарқ, хусусан, турк матнчилиги, матн тузиш анъанасига кўра, асар қай тилдан таржима қилинаётган бўлса, китобнинг отини ўзидай қолдириш ёки яратилган асарларга Шарқ тилларининг бирида (та-

бийки, адабий таъсири ва мавқеи юқори бўлган тилда) ном қўйиш русум бўлган. Масалан, монийчилар тавбаномасининг туркий версияси “Niğōşakların suyin yazuqin öküngü Xuastuanivt” (яъни, “Тингловчиларнинг гуноҳлардан тавба қилувчи Хуастуанивт”) деб аталган. Чоғиштиринг, бу асарнинг суғдчадаги оти “Xv'stw'nft”дир². Турк-будда асарлари таржималарида эса хос бир хусусиятни кузатамиз: айрим асарларнинг оти аслида қандай бўлса, ўшандай, баъзиларига эса туркча от қўйилган. Баъзан асарнинг ҳар иккала оти ҳам ишлатиларверган. Масалан, “Mahāyāna sūtra” – туркий тилда “Uluğ kölünjü sutur” ёки “Maytreya samiti nataka”нинг туркча версияси “Maytri simit nom bitig” деб аталган. Санскритча “Suvānaprabhāsa sūtra” қадимги туркий тилда “Altun önlüg yaruq yaltrıqlıg qopta kötrülmiş nom eligi” (яъни, “Олтун тусли ёруғлик таратувчи ҳамма нарсадан буюк бўлган тождор нўм”) деб ўғирилган. Ёки туркча “Nirvan bitig” (санскр. “Nirvāna sūtra”) – маҳаяна мазҳабида яратилган сутралардан бирининг отидир.

Ёзма манбаларда буддизмга оид диний-фалсафий тушунчаларнинг асл туркий шаклда қўлланилгани ҳам эътиборга лойиқ. Туркий тилнинг луғат таркибида азалдан қўлланиб келаётган туркий асосли сўз будда муҳитида янги маънода қўлланган. Туркий сўзларга бундай усул билан янги маъно юкланиши она тилининг янада бойишига хизмат қилган.

Яна бир жиҳати, буддизм даврида адабий тилда буддавий асарларга хос бўлган ёзма кўтаринки бир услуб шаклланди, буни шартли равишда “сутралар услуби” дейиш мумкин. Бу даврларда диний-фалсафий матнлар услубининг ўлчовлари, қонун-қоидалари ишлаб чиқилди. Ўша даврларнинг диний қонунларни баён этувчи адабий асарлари – нўм битиглар ана шу услубдадир. Муҳими шундаки, қадимги будда матнлари негизида юзага келган ушбу диний матнлар услуби кейинчалик, ўрта асрларда яратилган диний асарларда ҳам, янги бир шакл ва мазмунда давом этди.

¹ Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969. – С. 355.

² Ўша асар. 638-б.

VIII асрдан Ўрта Осиёга ислом дини кириб кела бошлади, X асрга келиб Қорахонийлар давлатида, сўнг Турфон уйғур давлатларида ҳам ислом расман қабул қилинди. Шарқий уйғурларда эса XVII асрда ҳам буддизм амал қилган. Муҳими, туркий халқлар буддизмга сиғинган чоғлардан улкан моддий-маданий ва маънавий мерос сақланиб

қолган. Булар ичида, айниқса, ёзма ёдгорликлар алоҳида ўринга эга бўлиб, улар исломгача бўлган давр обидаларининг катта қисмини ташкил этади.

Буддизм даври адабиёти туркий халқлар, хусусан, ўзбек адабиёти тарихининг муҳим ва ажралмас бўлаги бўлиб, адабиёт тарихида чуқур ва ўчмас из қолдирди.

ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВО И РАССКАЗ ХИНДИ

ХОДЖАЕВА ТАМАРА

Доктор филологических наук, профессор, ТашГИВ

Аннотация. Данная статья ставит целью рассмотреть в литературном процессе Индии XIX века (эпоха Просвещения) развитие жанра рассказа, его тенденции, обусловленность этого явления.

Опорные слова и выражения: просветительская литература, драматургия, опыт Запада, санскритская литература, национально-освободительская тематика, социальные проблемы.

Аннотация. Мазкур мақолада XIX аср Ҳиндистон адабий жараёнида (Маърифатпарварлик даврида) ҳикоя жанрининг ривож, тамойиллари, ўзига хос хусусиятлари кўриб чиқилган.

Таянч сўз ва иборалар: маърифатпарварлик адабиёти, драматизм, Ғарб таърибаси, санскрит адабиёти, миллий озодликка оид мавзулар, ижтимоий масалалар.

Abstract. This article aims to examine the development of the short story genre in the literary process of the 19th century in India (the era of Enlightenment). It reveals trends of its development, conditionality of this phenomenon.

Keywords and expressions: educational literature, dramatics, the experience of the West, Sanskrit literature, national-liberation themes, social problems.

Рассказ как жанр не мог получить особого развития в русле просветительского реализма в XIX веке. В XIX веке в эпоху Просветительства писатели, обращавшиеся в своем творчестве к достоверному изображению быта и нравов современной им индийской жизни, воспринимали действительность в соответствии с духом и уровнем своих просветительских воззрений. Их идеалистические представления о законах развития общественных отношений, согласно которым «мыслящий ум» признан единственным мерилем всех вещей, находились в несоответствии с реальными конфликтами и не могли служить основой для художественного обобщения при

объективном изображении реальной конкретной жизни. Поэтому при изображении реальной действительности, они обращались не к рассказу, а к драме и повести, создавая «зарисовки», «письма», «сценки», «отрывки из путешествий» и т.п. очерковые жанры.

Показать жизнь в ее живой конкретности и в то же время в обобщенном, опозитизированном виде, в форме малого жанра (рассказа) было затруднительно. Рассказ не мог оказаться продуктивным жанром в творчестве «просветителей» и при воссоздании ими характеров тех или иных «моральных» и «аморальных» героев, ввиду того что в рассказе нельзя было со всей полнотой показать